

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/118/9-13>

Arifə Zeynalova

Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0001-4605-0615>
arifezeynalova9@gmail.com

Onomastik vahidlərin XIII – XIV əsrlər Azərbaycan klassik ədəbiyyatında izləri

Xülasə

Məqalədə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan klassik ədəbiyyatında bəzi onomastik vahidlərin işlənmə məqamları araşdırılmış, tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının onomastik sistemində toponimlər və onların növləri dəfələrlə işlənmiş, poetik onomastikada bu toponimlərə yerli yerində müraciət olunmuşdur. Onomastik tədqiqatlar onomastik vahidlər sistemində kəmiyyət etibarilə antroponimlərdən sonrakı yeri toponimlərin tutduğunu göstərir. Bu toponimlərin istər qədimliyi, istərsə də müxtəlif əraziləri bildirmək baxımından rəngarəngliyi məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *klassik ədəbiyyat, poetik onomastika, onomastik vahidlər, toponimlər, idionimlər, İ.Nəsimi, Q.Bürhanəddin*

Arifa Zeynalova

Nakhchivan State University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0001-4605-0615>
arifezeynalova9@gmail.com

Traces of Onomastic Units in the Classical Literature of Azerbaijan of the XIII-XIV Centuries

Abstract

In the article the development of some of the onomastic units in the classical literature of Azerbaijan of the XIII-XIV centuries were discussed and were brought to the study. In the onomastic system of the Azerbaijani classical literature, toponyms and their types were not once investigated, but in the poetic onomasticism these toponyms were used appropriately with particular delicacy. Onomastic studies show that in the system of onomastic units toponyms in number occupy second place after anthroponyms. The variety of toponyms is reflected in the article from the point of view of antiquity, as well as their prevalence in different territories.

Keywords: *classical literature, poetic onomastics, onomastic units, toponyms, idionyms, I.Nasimi, G.Burhanaddin*

Giriş

Azərbaycan dilçiliyində onomologiya nisbətən yeni sahələrindən olmasına baxmayaraq, bu sahəyə maraq son zamanlar artmış, yer, şəxs, etnos, su, dağ və s. adlar haqqında məqalələr, kitablar, monoqrafiyalar yazılmış, müxtəlif istiqamətli tədqiqatlar nəticəsində xeyli müsbət nailiyyətlər əldə edilmişdir. Azərbaycan onomologiyasında ayrı-ayrı şöbələrin nəzərə cərpacaq dərəcədə inkişafından,

genişlənməsindən danışmaq mümkündür. Bu sırada toponimikaya aid araşdırmalar daha geniş tədqiq olunmağa başladı. “Toponim, ilk növbədə, konkret bir dilə məxsus söz və sözdüzəltmə vasitələrindən ibarət olub, müəyyən bir coğrafi obyekti digərindən fərqləndirməyə xidmət edən dil işarəsidir” (XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri, 1984, s. 124).

Tədqiqat

Azərbaycan dilçiliyində onomastik tədqiqatlar istər tarixi istiqamətdən, istərsə də müasir baxımdan çox mühüm praktik məna daşıyır. “Bədii ədəbiyyatdakı onomastik vahidlərin öyrənilməsi ədəbi dil tarixi, üslubiyyat, dialektologiya, müasir dil və başqa sahələr üçün maraqlı faktlar verir”. Ümumən onomastika xalqın, millətin tarixi keçmişi və keçib gəldiyi inkişaf yolları, xalqın adət-ənənəsi ilə bağlıdır. Ona görə də bu sahədə yazılan hər bir əsər həm də ciddi praktik əhəmiyyət daşıyır.

Onomastik tədqiqatlar onomastik vahidlər sistemində kəmiyyət etibarilə antroponimlərdən sonrakı yeri toponimlərin tutduğunu göstərir. Bu toponimlər istər qədimliyi, istərsə də müxtəlif əraziləri bildirmək baxımından rəngarəngdir. Onomastika sahəsini araşdıran dilçilərdən T.Əhmədovun fikrincə “... Azərbaycan toponimlərinin toplanması və araşdırılmasında folklor nümunələrindən və yazılı ədəbiyyat incilərindən geniş istifadə olunmalıdır”.

Azərbaycan dilşünaslığında onomalogiyanın yaradıcılarından sayılan A.Qurbanovun fikrincə “Azərbaycan dilçiliyində poetik onomastika olduqca az öyrənilmiş sahədir. İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda qədimdən bu günə qədər işlənən onomastik vahidlərin leksik, fonetik, semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq və bütövlükdə Azərbaycan dilinin poetik onomastikasını tədqiq etmək gələcək dilçiliyimizin mühüm vəzifələrindənədir” (Əhmədov, 1991, s. 88).

Azərbaycan dilinin poetik onomastikasını tədqiq etmək işinə heç şübhəsiz, klassik ədəbi dilimizin poetik onomastikasını öyrənməkdən başlamaq lazımdır və bu mənada XIV əsr Azərbaycan dili poeziyamızın ən böyük nümayəndələri olan Yusif Məddah, Qasim Ənvar, İ.Nəsimi, M.C.Həqiqi və s. yaradıcılığı zəngin material verir.

Qasim Ənvar XIV-XV əsr Azərbaycan şairləri içərisində böyük şöhrət qazanmışdır. Yaxın və Orta Şərq ölkələrini gəzmiş, bir mürşidi – kamil kimi özünə çoxlu müridlər toplamışdı. Q.Ənvarın Azərbaycan və fars dilində yazdığı şeirlər divanından başqa “Ənisül-arifin”, “Təvəccahnamə”, “Risaleyi-vücut” adlı əsərləri də ədəbiyyatımıza məlumdur (Azərbaycan ədəbi dili tarixi, 2007).

XIV əsr Azərbaycan poeziyasında ikidillilik – yəni həm fars, həm də Azərbaycan dillərində şeir yazmaq ənənəsi davam edirdi. Görkəmli şair və sufi filosof Şah Qasim Ənvar bir sıra qəzəllərini həm fars, həm də Azərbaycan dillərindən istifadə etməklə yazaraq, sanki bu ədəbi hadisənin simvolik formasını yaratmaq istəmişdir (Bürhanəddin, 2005).

Kəbə toponiminə klassik ədəbiyyatımızda, həmçinin İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi yaradıcılığında da dəfələrlə müraciət edilir. Q.Ənvarın qəzəllərində, əsərlərində işlədilən xüsusi adlarla bərabər toponimlər də vardır ki, bu toponimlər içərisində Kəbə toponiminə daha tez-tez rast gəlirik:

Məscid ilə meyxanə, ya Kəbə və bütخانə
Məqsud məhəbbətdir, biqi bütün əfsanə.....(Hüseynzadə, 1963, s. 240).

Yaxud:

Ey qibləm əziz yarım, ey canü cəhanım bil,
Didarını əks eylər Kəbəylə bu meyxanə..... (Hüseynzadə, 1963, s. 240)

Göründüyü kimi şair Kəbə toponimini bir qəzəldə təkrar etməklə bu leksik vahidin ədəbi əsərlərdə adi yer adı məzmununu ifadə etməkdən uzaqlaşmış, poetik fiqura çevrilmişdir.

XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M.C.Həqiqinin qəzəl, məsnəvi və rübailərində rast gəldiyimiz bəzi onomastik vahidlərə nəzər saldıqda da görürük ki, şair onomastik vahidlərdən yerli-yerində, məharətlə istifadə etmiş, bu onomastik vahidlərin poetik çalarlıqlarını oxucuya çatdırmışdır. Məhz bu cəhətdən şairin muğam adları ilə bağlı ideonimlərinə diqqət etməyi vacib bilirik:

“Qalmışam “Şəhnaz” ilə “Üşşaq” şərtin də “Əraq”

Bu məqamından mən ol ədvərə müştəqam yenə.

Çün Həqiqi dəviyi – Mənsur əgər qılsam nola,
Nasiri – mənsura heyran, dara müştəqam yenə.....(Cahanşah Həqiqi, 2006, s. 89)

Qəzəldə yer tutan və əsasən şairin özünəməxsus mənalarda qələmə aldığı bu ideonimlər birbaşa muğamla bağlıdır.

“Şahnaz” müasir Azərbaycan musiqisində ön şöbə və guşəyə malik kiçik həcmli muğamdır. Xalqımıza məxsus onomastik sistemdə “Şahnaz” həm də qız adıdır. Bu adın toponimlərdən antroponimlərə keçməsi məhz bu qəzəllərdən sonra olmuşdur.

XIV əsr Azərbaycan dili poeziyasının ən böyük nümayəndələrindən biri də İmadəddin Nəsimidir. Əsasən əruz vəznində yazan Nəsiminin heca vəznində də şeirləri vardır. Şair fars və ərəb dillərində də dəyərli əsərlərin müəllifidir. Əsərlərində antroponimik və toponimik sistem öz genişliyi ilə fərqlənir. Bu baxımdan da İ.Nəsiminin dili dəfələrlə araşdırılmış, onun dilində işlənən onomastik vahidlər tədqiq edilmişdir.

Ümumiyyətlə, dil tariximizin öyrənilməsində Azərbaycan klassik ədəbiyyatı əvəzsiz mənbədir. Eyni səbəbdən tədqiqatların böyük bir qismi məhz klassik söz sənətimizə ünvanlanmış, eləcə də Nəsimi əsərlərinin dili haqqında ayrı-ayrı monoqrafiyalar, məqalələr yazılmış, bu mövzuda xeyli qiymətli mülahizələr, fikirlər irəli sürülmüşdür. Lakin şairin əsərlərində qələmə alınan onomastik vahidlər sistemli və əhatəli şəkildə, tam halda tədqiq olunmamışdır. Nəsimi əsərlərinə məxsus onomastik sistemi mükəmməlcəsinə öyrənmədən böyük şairin dünyagörüşünü, bəşəri-fəlsəfi ideyalarını, dini və dünyəvi amalı, kamil insan uğrunda mübarizə üsullarını, sənətkarlıq qabiliyyətini, sözün müxtəlif mənə çalarlarından istifadə bacarığını layiqincə dəyərləndirmək mümkün deyil.

Prof. Ə.Dəmirçizadə Nəsimi dilindən danışarkən yazır: “Daha çox dini-fəlsəfə üslubunda yazılmış şeirlərdə bir sıra adlar da işlənilmişdir ki, bunların bir qismi dini, əfsanəvi və tarixi şəxslərin adlarıdır (Adəm, Həvva, Nuh, Süleyman, Musa, İsa, Əzrail, Davud, Məhəmməd.); bir qismi dini kitab adlarıdır (Qur'an, İncil, Tövrat); bir qismi isə dini vəzifə, rütbə adlarıdır (ənbiya, övliya, qazi, lüfti, imava, sufi, əfəndi, əmir...) Bunlardan başqa, dini baxımdan, müqəddəs sayılan yer adları da işlənmişdir” (Azərbaycan klassik ədəbiyyatı inciləri, n.d., s. 296).

İ.Nəsimi əsərlərinin dilinə məxsus onomastik vahidlər sistemində kəmiyyət etibarilə antroponimlər və toponimlər daha genişdir. Bu sahədə ilk ciddi tədqiqat aparan prof. Y.Seyidov “Nəsiminin dili” kitabında şairin şeirlərindəki yer adları məsələsinə toxunaraq xüsusi elmi dəyəərə malik olduğunu göstərir: “Nəsiminin şeirlərində istifadə olunan şəxs adları şairin ümumi tarixə, din tarixinə, elm və ədəbiyyat tarixinə bələdliyini göstərsə, yer adları və ya coğrafi adlar onun Şərq dünyasını yaxşı tanıdığını nümayiş etdirir” (Zöhrabov, 1991, s. 98).

Nil ırmağı daşdı, tutdu Misrin çöhrəsin,
Uş Hələb Bağdadı buldum, gör necə şad olmuşam.
Ta İraqıstanı gəzdim, bir müvəttid bulmadım,
Aşiqi – Misrəm, yenə müştəqi – Bağdad olmuşam.

Yaxud:

Salıbdır danayi-xalın könüllər quşuna çinə
Xəbər düşdü bu mənədən Xətavü Rum ilə Çinə.
Ol pəripeykər ki, tacı-səltənət başındadır,
Çinə Maçini müsəxxər eyləmək başındadır

(Klassik ədəbiyyatdan seçmələr, 2005, s. 165)

İ.Nəsimi əsərlərindəki toponimləri şairin qələmə aldığı digər adlarla müqayisə etdikdə həmin onomastik vahidlərin yer kürəsinin hansı qütblüyünə aidiyyəti məsələsi də meydana çıxır.

Həq təsəlli eylədi Musa üçün, həm Əristalisi Busina üçün
-misrasında rast gəldiyimiz Əristalis – Aristotel birbaşa Qərblə bağlı onomastik vahiddir.

Ümumiyyətlə, müqayisəli təhlillər göstərir ki, Kəbə, Tur, Misir, Çin, Qaf və s. bu kimi yer adları İ.Nəsiminin misra və beytlərində üstünlük təşkil edir və bu adlar müxtəlif poetik mənələrdə işlənmişdir.

Ey verən könlini Çin nəxşinə, ol surətə baq,
Qüdrətin yaxşı yazan nəxşini Mani nə bilür?
(Klassik ədəbiyyatdan seçmələr, 2005, s. 189)

- beytində Nəsimi coğrafi adla ifadə edilən “Çin nəxşi” rəmzi ilə məşhur rəssam olan Manini (**Mani** (fars. 14 aprel 216, Ktesifon, Parfiya– 2 mart 274 və ya 26 fevral 277, Cündişapur, Sasanilər dövləti) — qnostik Manixeizm dininin banisi. Mani peyğəmbər 3-cü əsrdə yaşamış və Manixeizm dininin banisi kimi tanınan mühüm dini liderdir. Maninin təlimi və həyatı həm Şərq, həm də Qərb sivilizasiyalarında dərin izlər buraxmışdır) yada salır. “Qüdrətin yaxşı yazan nəxşini” simvolu isə təcəllə görünən insanın hürufinin surətini rəsm edən kimi heç bir sənətkar da bilməz, demək istəyir” (Nəsimi, 1973).

XIV əsrdə doğma ana dilində yazıb-yaradan şairlərdən biri də görkəmli ədib və dövlət xadimi Qazi Bühranəddindir. O, ədəbiyyatımızı tuyuq janrı ilə zənginləşdirmiş, qəzəllərində müasir ədəbi – bədii dilimizlə səsləşən onomastik vahidlərdən yerli-yerində işlətməmişdir.

Şairin dilini araşdırarkən görürsən ki, digər klassiklərin dilində işlənən onomastik sistem Qazi Bühranəddin yaradıcılığında da özünü biruzə verir. Fikrimizcə antroponim və toponimlərlə yanaşı hidronim və fitonim mənşəli toponimlərdə şairin dilində daha üstün dərəcədədir (Əliyev, 1989).

Könlüm yenə ol Leyliyə Məcnun olmuş,
Yaşım yenə yar yoluna Ceyhun olmuş.

Xalunda səfa anladum, ey Kəbəyi-dilha,
Ol zəməzəmə eylədi bənüm gözümi Zəməzəm
Bən canı fida qılursəm bəxməğz bir kəz,
Çünki sənin Şər ilə qanə verələrmə?

Yaxud:

Ərvac mülki şahı tənəkdür əcəb durur,
Gəh əyağın tozinə fida Rum olmaya (Qurbanov, 1988, s. 320)

Burada işlənən toponimlər, hidronimlər, antroponimlər poetik funksiya daşıyır, lakin qeyd edək ki, şairin yaradıcılığında hidronim, kosmonim, fitonimlərin bütün növlərinə rast gəlmirik. Məsələn, Q.Bühranəddinin yaradıcılığında okeanonim, pelaqonim, helonimlərə demək olar ki, yoxdur.

Bəzən ədəbi dilimizdə milli Azərbaycan antroponimiyası və toponimiyasının M.P.Vaqiflə, yaxud Ş.İ.Xətai ilə başladığını göstərirlər. Qeyd edək ki, eyni mövqedən Nəsimi şərlərinə yanaşdıqda da xeyli müsbət göstəricilərlə qarşılaşırıq. Şairin əsərlərində milli və bəşəri məzmun, yüksək dünyəvi ideyalar çox zaman məhz onomastik vahidlər vasitəsilə reallaşmışdır (Zeynalova, 2012).

Klassik ədəbiyyatımızda, xüsusən, XIII-XVI əsrlər Azərbaycan klassiklərinin dilində muğam adlarına dəfələrlə müraciət olunur. Bu, şairlərin Şərq dünyasına bələdliyini təsdiqləyən faktlardan biridir. Maraqlıdır ki, Q.Bühranəddin yaradıcılığına nəzər saldıqda da ideonimlərdən, musiqi əsərlərinin adlarından istifadə etdiyi şahidi oluruz:

Sənciləyin dünyada xub az imiş,
Nəğməni “Rast” anladum, “Şəhnaz” imiş,
Könüllər kəkliyinə bu dünyada,
İlla şahin gözlərin şəhbaz imiş (Seyidov, 1985, s. 132)

Qəzəldə işlənən “Rast” orta əsr musiqi elmini məşğul edən əsas muğamlardan biridir. Farscadan mənəsi “doğru, düz və təsadüf” deməkdir. Orta əsr mütəfəkkirləri “Rast”ı ilahi elmlə də bağlayırdılar.

Bu mənada “Muğam” kitabında XVII yüzil musiqi nəzəriyyəçisi Dərviş Əlinin aşağıdakı mülahizələri olduqca maraqlıdır. “Rast” Adəmin dövründən bizə gəlib çatmış və hər şeydən əlimi üzmüş ən birinci insanın cənnət haqqında naləsini təşkil edir” (Seyidov, 1985, s. 143).

Azərbaycan dilçiliyində onomastikaya, xüsusilə, poetik onomastikaya diqqət son dövrlərdə vacib məsələlərdən biri kimi tədqiq edilir. Azərbaycan onomologiyasının inkişafında özünəməxsus xidmətləri olan, görkəmli alim, professor A.Qurbanov bu tədqiqatın vacibliyini belə qeyd edir: “Bədii ədəbiyyatdakı onomastik vahidlərin öyrənilməsi ədəbi dil tarixi, üslubiyyat, dialektologiya, müasir dil və başqa sahələr üçün maraqlı faktlar verir” (Əhmədov, 1991, s. 123).

Nəticə

XIII-XVI əsr klassiklərinin Şərq dünyasına bələdliyini təsdiqləyən faktlardan biri də onların qələmə aldıkları onomastik vahidlər – toponimlərdir. Məhz həmin toponimlərin tədqiqi nəticəsində klassik Azərbaycan ədəbiyyatının poetik sistemində hansı toponimlərin yer tutmasını aydınlaşdırmaq mümkündür.

Poetik onomastikaya dair aparılan tədqiqatlar poetik onomastikanı öyrənməyin çox vacib olduğunu təsdiqləyir. XIX-XX yüzillərin bədii nümunələrində yalnız yazıçının öz yaradıcılığının məhsulu olan poetik onomastik vahidlər yer tutmuşdur. Orta əsr müəllifləri isə bir qayda olaraq məlum və məşhur xüsusi adların qələmə alınmasını daha məqsədəuyğun saymışlar. Digər tərəfdən, onomastik vahidlərin lirik, yaxud epik əsərlərdə işlədilməsi tamamilə fərqli şəkildə özünü göstərir. XIV əsrdə yaşayıb yaratmış şairlərimizin yaradıcılığında yer tutan onomastik vahidlərin araşdırılması həm də Azərbaycan poetik onomastikasının orta əsrlər mənzərəsini canlandırmaq, eyni zamanda, lirikada xüsusi adların bədii estetik funksiyasını müəyyənləşdirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. (2007). 4 cildə. I cild. Şərq-Qərb.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı inciləri. (n.d.).
3. Bürhanəddin, Q. (2005). *Divan*. Öndər nəşriyyatı.
4. Cahanşah Həqiqi. (2006). *Şeirlər*. Şərq-Qərb.
5. Əhmədov, T. (1991). *Azərbaycan toponimiyasının əsasları*.
6. Əliyev, V. (1989). *Klassik Azərbaycan poeziyası dilinin məcazlar sistemi və üslubi fiqurları*.
7. Hüseynzadə, M. (1963). *Müasir Azərbaycan dili*.
8. Klassik ədəbiyyatdan seçmələr. (2005). *Üç cildə. II cild*. Şərq-Qərb.
9. Nəsimi, İ. (1973). *Seçilmiş əsərləri*.
10. Qurbanov, A. (1988). *Azərbaycan dilinin onomologiyası*.
11. Seyidov, Y. (1985). *Nəsiminin dili*.
12. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri. (1984). *Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. 3-cü cild*. Elm.
13. Zeynalova, A. (2012). *Nəsimi əsərlərinin dilində onomastik vahidlər*. Naxçıvan.
14. Zöhrabov, R. (1991). *Muğam*.

Daxil oldu: 26.01.2025

Qəbul edildi: 30.04.2025